

ságát dicséri, hogy a fölmutatott megkülönböztető vonások Csokonaitól mondjuk Gulyás Pálig valóban ráillenek a debreceniség nagy reprezentánsaira, egyszersmind Barta tárgyilagosságát, tudósi elfogulatlanságát bizonyítja, hogy a tradíció történetileg kialakult kettősségét, belső ellentmondását is érzékelteti: „A 'debreceni szellem' ösztönző erő és újkeresés – de egyúttal keret és merev hagyomány is” (365). Bár ebben a tanulmányban „kívülről jött” debreceniként szól magáról, az *Életmozaik* fejezetből kiderül, hogy jó ideje Barta életműve is a város szellemi értékei, termékenyítő hagyományai közé tartozik: kutatótársaival és tanítványaival együtt vállalja a „debreceni iskola” megjelölést, és szabatos tömörséggel jellemzi e műhely alapelvét, módszereit. A közösségvállalás nincs ellentétben az individuális kutatás elvével; „amit az én tapogatózó ösztönöm a műben és az alkotóban keres, azt csak én tudom megérezni”, mondja Barta (411), de „kezdeményező jellegű” tanulmányai funkcióját nagyobb tudománytörténeti távlatban szemléli: „talán mások kezében építőkövei vagy elindítói lesznek egy jövő szintézisnek” (411).

Az *Évfordulók* a tanulmánykötetek ama ritkult típusához tartozik, amely az egyes fejezetek,

dolgozatok külön-külön értékelhető megállapításain túl valami többletjelentést is közöl, irányt jelez, magatartásmintát sugall. A legjobb értelemben vett szellemi öntörvényűséget, kutatói eltökéltséget példázza, a divatjelenségektől való olyan függetlenedést, mely nem a mindenkori új elméletek, közelítési módok negligálásában nyilatkozik meg, hanem elemző kritikájukban s a bevált régebbi szemléletformával és metodikával való szembesítésükben, részleges integrációjukban. A kutatás, a tudományos munka Barta számára személyes élmény, amin azt is érti, hogy az egész személyiség ügye: nemcsak anyaggyűjtő fegyelem és csoportosított, értelmező, logikus gondolkodás kell hozzá, hanem „az átélés, a beleélés” és nem utolsósorban „a stílus művészte” (413), irodalomtörténész beszélgetőtársa szavaival „a szubjektivitás és az intuíció” értékei is. Az interpretáció tudományosságának, a műértelmezés egzaktságának túlhajtott igénye idején különösen hatékony és bátorító lehet egy olyan kétségkívül nagy formátumú kutató példája, aki az irodalomtörténetírás helyét, értelmét, érvényességét ma is csökönnyösen a művészeti jelenségek körében és „az emberi szembenézés nagy láncolatában” (309) jelöli meg.

Csűrös Miklós

MORITZ CSÁKY: VON DER AUFKLÄRUNG ZUM LIBERALISMUS

Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981. 272 l.

A középiskolás nemzedékek tudatába belevevett irodalomtörténeti közhely szerint a magyar jakobinusok kivégzését követően, a ferenci reakció évtizedeiben közvetlen politikai cselekvésre nem volt lehetőség, s a Kufsteinből kiszabadult Kazinczy éppen ezért terelte az átalakulásért vívott harcot politikamentes területre, a nyelvújítás keretei közé. Újabbban persze már nem szokás történelem és irodalomtörténet között ilyen szorosra húzni a szálakat. Ma Kazinczy tevékenységét a kortárs, külföldi és hazai nyelvújítási törekvések, nyelvfilozófiai nézetek kontextusában mérjük fel, s az ilyen irányú kutatások fényében világossá vált, hogy a magyar nyelv és irodalmi ízlés megújítása mennyire a kor követelményei által kikényszerített szükségszerűség volt; mellettük a politikai cselekvés lehetetlenné válása csak személyes, s nem is alapvetően fontos indítként jöhet számba. Az idézett közhely ki-

alakítására az a korábbi történész álláspont adott lehetőséget, amely a jakobinus mozgalom leplezése és az 1820-as évek reformküzdelméi közé eső évtizedeket a magyar történelem „szürke korszakai” közé sorolta, s a ferenci reakció mindent megbénító voltát hangsúlyozta. Ám mára már az is világossá vált, hogy a jelzett évtizedeket legalábbis differenciáltabban kell megítélnünk; Moritz Csákynek *A felvilágosodástól a liberalizmusig* című könyve éppen e törekvés jegyében született. Csáky alaptézise szerint az 1790-es évek reformtörekvései és az 1820-as évek végén meginduló újabb reformhullám között szerves kapcsolat van, amit nem csupán, s talán nem is elsősorban az 1790-es évek elején született országos bizottságok munkálatainak elővétele jelez, hanem a közbeeső évtizedekben, bár nem meghatározó súllyal, de állandóan szót kérő átalakítási-változtatási javaslatok léte is bizonyít. Lé-

nyegében nem mond ellent ennek az álláspontnak a Csáky könyvével párhuzamosan megjelent legújabb hazai összefoglaló, a „Magyarország története” kézikönyv 5/1-2. kötete sem. (Bp. 1980.) Vörös Károly világosan leszögezi például: „Tévedés lenne azt hinni, hogy az 1790-nel országosan megindult politikai aktivitás (...) a jakobinus mozgalom vérbe fojtásával lezárult. A politikai-társadalmi változtatás igénye immár elválaszthatatlanná lőn bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely, ha csak kevésbé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult.” (639.). Ám ez a megállapítás kissé a levegőben lógónak tűnik, mivel a megelőző részekben csupán a magyar nemesség és az osztrák uralkodóhoz forradalomellenes szövetségéről, s a rendi alkotmány védelméről olvashattunk. Csáky viszont sorra veszi és részletesen elemzi a hazai összefoglalóban éppen csak gyökértelenül érintett reformjavaslatokat – természetesen nem kézikönyvteljeségű keretben, hanem egyetlen problémát, a magyar liberalizmus kialakulásának kérdését állítja munkájának középpontjába. S ez a problémafelvetés könyvét különösen érdekessé teszi számunkra, mivel az előbb említett hazai összefoglaló a magyar liberalizmus tárgyalását csak az 1830-as évekkel kezdődő korszak, a „Hochliberalismus” kapcsán kezdi meg, „A magyar liberalizmus kialakulása” címmel. Ebben az alfejezetben azonban, címének némileg ellentmondva, főként a 30-as, 40-es évek reformküzdelmeit alapvetően meghatározó liberális eszmék összefoglalásával találkozunk, míg az előzményekre néhány bekezdés jut csak. Igaz, e bekezdések sommás mondatai végülis lényegében összecsengenek Csáky végkövetkeztetéseivel, ám ugyancsak a levegőben lógnak, mivel a liberalizmus problematikája a megelőző részekben fel sem merült.

Csáky könyve természetesen nem magyar anyanyelvű olvasók számára készült elsősorban, s ez jelenthetne teherfételt is, hiszen így szükségképpen sok olyan információt kell tartalmaznia, amelyeket hazai (szakmai) olvasóközönnyel számolva tudottak tételizhetett volna fel. Így például az első nagy fejezet a magyarországi népesség növekedéséről, a társadalom struktúrájáról, az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyéről, a törvényhozási és kormányzási formákról, a közigazgatás és bíraskodás mechanizmusáról nyújt tömör összefoglalót – melynek funkciója egyértelműen az, hogy a német nyelven olvasó közönség számára alapot teremtsen a fő

problematika megértéséhez. A külföldi olvasóközönség meghatározó volta azonban olyan szemlélethez és feldolgozási módszerhez vezette a szerzőt, amely végül is kárpótolt az ismert tények újraolvasásáért. Csáky ugyanis érezhetően számol azzal a nehézséggel, hogy a magyar történelem számunkra mégoly fontos és izgató kérdései sem kelthetik fel önmagukban és önmagukért a külföldi közönség érdeklődését. Egész más a helyzet viszont, ha ugyanezekkel a kérdésekkel valamely általuk is ismert és fontosnak tartott probléma kapcsán találkozunk, s saját kérdéseiket fogalmazhatják meg világosabban általuk. E felismerés jegyében Csáky munkáját az európai korai liberalizmus kialakulásának tisztázásához nyújtott hozzájárulásként tálalja, meggyőzően érvelve amellelt, hogy a magyar fejlődés modellként való kiemelése valóban jogosult; részint mivel a magyar liberalizmus a felvilágosodással általában, s felvilágosodás Habsburg-birodalmon belüli formáival különösen szoros kapcsolatban áll, részint mivel a liberalizmus elmélete Magyarországon erőteljesebben és világosabban kifejezésre jutott, mint a Monarchia más országaiban. A magyar fejlődés ilyen értelemben modellként való felfogása természetesen a komparatista szempont állandó és szerves jelenlétét követeli meg. A Bécsben élő, a bécsi egyetem Történeti Intézetében dolgozó Csáky helyzete e szempontból különösen szerencsés: európai látószögből, ám magyar anyanyelvűként a hazai történeti szakirodalom és sok esetben kéziratok források igen alapos ismeretében ítélni meg a korszak fejlődési tendenciáit.

Csáky könyvének fókuszába az alkotmányreform-kísérletek számbavételét és elemzését állítja, ily módon mérve fel (fejezetcímét idézve) a „politikai öntudat fejlődését.” A magyarországi történetírás általában úgy értékelte a rendi jogokat rögzítő alkotmány korabeli szerepét, mint a feudális, nemesi jogok védelmezőjét, melynek egyetlen pozitív vonása a Habsburgok németesítő törekvéseivel való szembeszállás volt, egyébként azonban gátat vetett a haladás elé, minden felvilágosult reformgondolat lényegében csak *ellenére* juthatott szóhoz. Csáky véleménye más; szerinte a reformoknak éppen az alkotmány *léte* biztosította az alapot. Nézetét a kérdés európai kontextusba helyezése során igyekszik igazolni. Megállapítja, hogy az alkotmányreform a 18. század második felében egész Európában napirenden volt. A vita mindenütt a régi, rendi alkotmány kereteinek oly módon való kitérítése fölött folyt, hogy abba ne csak néhány kiváltságos réteg, hanem az össztlakosság lehetőség szerint minél

nagyobb hányada beférjen; e törekvéseknek adott új lendületet az amerikai, illetve a hatása alatt készült francia alkotmány. A Habsburg-birodalom örökös tartományaiban ezzel szemben a század végére az abszolutista szisztéma gyakorlatilag működésképtelenné tette a rendi alkotmányokat, s így az alkotmányreformnak egyszerűen nem volt mire támaszkodnia. Csáky szerint a „frühdemokratisches ständisches Bewußtsein” (61.) e hiánya vezethetett végső soron Metternich rendszeréhez. Magyarország azonban, mint ez köztudott, kivétel volt; itt a rendi alkotmány védelme mindig központi helyen állt, s pusztá léte a 18. század végén már önmagában is biztosította, Európa más országaihoz hasonlóan, a reformok lehetőségét. E reformkísérletek mögött itt is a francia felvilágosodás egyes, elsősorban Montesquieu és Rousseau műveiben megfogalmazott eszméi álltak, melyek, bár többnyire a rendi jogok védelmében állították szembe őket az abszolutizmussal, végső soron mégis a „világosság” terjedését segítették elő.

Az alkotmányreform jegyében készültek az országos bizottságok munkálatai az 1790-es évek elején, s ugyanebből a gondolatból indultak ki a magyar jakobinusok mozgalmának későbbi résztvevői is. S hogy a reformgondolat 1795 után sem halt el, azt Csáky egyebek mellett Berzevics pályájának töretlenségével, a magyar jakobinusok demokratikus elképzeléseinek folytatódását jelző tényekkel-adatokkal, az 1811/12-es országgyűlésről készült két anonim (kéziratos) beszámoló elemzésével, s Napóleon magyarországi hatásának bizonyos elemeivel igazolja. A reformtörekvések mögött végső bázisként minden esetben a nemesi vármegyék álltak; szerepüket Csáky ugyancsak jóval pozitívabban értékeli a szokásosnál. Kiemeli, hogy a megyegyűlések demokratikusabb keretek között működtek, mint maga az országgyűlés: jótékonyan hiányzott a két táblára való felosztottság, hangadó szerepük volt a közép és kisnemeseknek, képviselőkkel rendelkeztek a városok, szóhoz jutottak a honoratiorok, sőt — mivel a tanácskozások nem zárt ajtók mögött folytak — szabad belépésük volt a parasztoknak is. „Dies hatte zur Folge, daß in den Komitatsversammlungen noch am ehesten die Meinung des ganzen Volkes zum Ausdruck kam, daß sowohl die Forderungen als auch die Reaktionen der Komitate die wahre politische Stimmung im Lande widerspiegeln.” (50.) Legalább ilyen lényeges volt az is, hogy a megyegyűlések adtak először lehetőséget a közszereplésre a külföldet járt, liberális eszméket magukba szívott értelmi-

ségieknek; ily módon válhattak a megyék a liberális eszmék kiindulópontjaivá.

Könyvének másik nagy egységében a szerző az oktatás és nevelés fejlődését méri fel, annak a gondolatnak a jegyében, hogy „Begriffe und Denkinhalte des Frühliberalismus sind nicht nur in den politischen Definitionen der Aufklärung grundgelegt, vielmehr ist auch die bewußte Einflußnahme auf die Erziehung, wie sie durch die Aufklärung initiiert wurde, vom Frühliberalismus sowohl teilweise inhaltlich, als auch methodisch übernommen und weitergeführt worden.” (171–72.). A meg-megújuló reformtevékenységhez az alapot az oktatásügy területén az 1777-es Ratio Educationis biztosította; ehhez képest fogalmazta meg álláspontját Benyák Bernát, Tichy Ferenc és Prónay Gábor az 1780/90-es években, ezt fogadta el kiindulópontul az 1790/91-es országgyűlés, s ezt fejlesztette tovább Szerdahelyi az 1806-ban általa kiadott második Ratio Educationisban. A valamennyi elképzelésben közös alapgondolat az volt, hogy a művelődés többé nem lehet egyes rétegek privilégiuma; azt, éppen az „általános jólét” megteremtése érdekében, mindenki számára elérhetővé kell tenni. Az iskolarendszer egységesítésével az 1777-es Ratio Educationis ehhez már biztosította az *elvi* lehetőséget. S míg a bécsi udvartól jött tanügyi elképzelések (pl. Sándor Lipót) ellene foglaltak állást az 1790-es években, addig az imént említett reformtervezetek az alapgondolattal egyetértve a *mit* és *hogyan* kérdéséről elmélkedtek újra és újra.

A könyv ismertetett két fő részében az általunk szükségképpen csak érintett források és fejlődési tendenciák részletes elemzése során Csáky-nak sikerül meggyőznie olvasóját arról, hogy 1795 és 1825 között valóban nincsen „holt idő”, a reformgondolat, ha nem is változatlan intenzitással, de mindvégig élő maradt. Am a legnehezebb kérdés megválaszolása még hátra van. Az ti., hogy vajon meddig tekinthetjük a változtatási szándék jegyében született gondolatmeneteket a felvilágosodás hozadékának, s mely ponttól kell a liberalizmus eszméinek dominálóná válásáról beszélnünk. A szerző e súlyos elméleti probléma létét már bevezetőjében jelzi, s az egyes konkrét kérdéskörök vizsgálata kapcsán is vissza-visszatér rá, teljes nyíltsággal azonban csak könyvének zárófejezetében, a teljes anyag ismeretében és tanulságainak birtokában néz szembe vele. Számba veszi először is a korábbi nézeteket, s megállapítja, hogy míg a múlt századi történészek már a 18. század végén is hajlamosak voltak liberaliz-

musról beszélni, addig az újabb kutatók némelyike még az 1820-as évekről szólva is a felvilágosodás fogalmát érzi helyénvalónak. Saját maga számára a szerző F. Valjavec véleményét fogadja el kiindulópontul, mely szerint késő felvilágosodás és korai liberalizmus között a kapcsolat olyan szoros, az átmenet olyan fokozatos, hogy merev határvonalat kijelölni aligha lehet. Az mindenesetre perdöntő az egyes konkrét problémák vizsgálatánál, hogy míg a liberalizmus képviselőinél a primer politikai érdeklődés dominál, mely a közügyek szisztematikus analizálásához és kritikájához vezette őket, addig a felvilágosodás gondolkodói ehhez csak az általános elvi-szellemi alapokat teremtették meg. Az olyan fogalmakat például, mint a szabadság és egyenlőség, a felvilágosodás általános filozófiai-teremtészetjogi alapjairól a liberalizmus helyezte egyéni és jogilag normatív megfogalmazott alapokra. Ez az általánostól a konkrét, az elmélettől a politikai gyakorlat felé irányuló mozgás Csáky véleménye szerint a 18. század végétől megfigyelhető volt Magyarországon is. Az alkotmányreform-kísérletek során olyan konkrét kérdések merültek fel, mint például általános választójog, törvényhozói és végrehajtói hatalom szétválasztása, törvény előtti egyenlőség, miniszterek felelőssége, lelkiismereti- és gondolatszabadság, sajtó- és szólás-szabadság, vallásszabadság – s mindezeket igyekeztek normatív törvényekbe foglalni. Így a szerző szerint végső soron e korszakot inkább a korai liberalizmus, semmint a késői felvilágosodás évtizedeiként kell számon tartanunk. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy „der Frühliberalismus kein Ereignis mit einem festen, abgeschlossenen Programm, sondern ein Prozeß war, in dem Aussagen der Aufklärung wichtige Akzentverschiebungen erfuhren und Teilinhalte des späteren Liberalismus antizipiert wurden...” (245–46.).

Csáky koncepciója, éppen eredeti vonásainál fogva, nyilván sok vitát fog kiváltani a történész szakemberek körében. Én itt az irodalomtörténet nézőpontjából csak egy, véleményem szerint vitatható pontot emelnék ki, mégpedig a korabeli nacionalizmus, s ezen belül Kazinczy szerepének értékelését. A probléma vizsgálatának kiindulópontjaként Csáky kétségtelenül jogosan állapítja meg, hogy a magyar felvilágosodás korszakának kezdetén a nemzeti nyelv kérdése túlnyomórészt csak a széles tömegek számára elérhetővé tenni szándékozott tanulás és művelődés eszközeként került elő. Később, a Werbőczy-féle rendi nemzetfogalom elvetésével párhuzamosan a nyelv lett

a nemzethez tartozás fő kritériuma, s ezzel a nyelvkérdés minőségileg új fázisba jutott. A nyelvi alapon létrehozott nemzetfogalom egyszerre volt tágabb és szűkebb a korábbi rendinél: tágabb, mert nemcsak a kiváltságos rétegek fértek el benne, szűkebb, mert az ország nem magyar anyanyelvű lakosai kívül rekedtek belőle. Csáky ezt a fejlődést alapvetően elhibázottnak látja, s vele szemben alternatívaként a Hungarus-koncepciót állítja. Ennek képviselői szintén elvetették a rendi alapokon álló nemzetfogalmat, ám helyébe nem a közös nyelvet, hanem a közös történelmet, az ennek során egy állam keretei között kialakult egymáshoz kötődést állították, s a szükséges reformok között első helyre nem a nyelvi, hanem a szociális-gazdasági reformot állították. Az első, „nacionalista” elgondolás legtípikusabb képviselője a szerző szerint Kazinczy, a másodiké Berzeviczy. Kettőjük vitájában Csáky egyértelműen Berzeviczy mellett foglal állást: „... in der Tat müssen die sozialen, ökonomischen und staatstheoretischen Ansätze z. B. eines Berzeviczy für die Entstehung des klassischen Liberalismus in Ungarn höher veranschlagt werden als die um die spezifisch ungarische Sprache und Kultur bemühten Arbeiten eines Kazinczy.” (168.). S belátja ugyan, hogy a későbbi fejlődésben a „nacionalista” álláspont játszott döntő szerepet, míg a Hungarus-koncepció elhalt, ebben azonban nem Kazinczyék törekvéseinek igazolását látja, hanem, éppen ellenkezőleg, a liberalizmus legnagyobb tehertételét, s eszméi későbbi érvénytelenné válásának okát. Ám más oldalról nézve a kérdés úgy is fölvethető, hogy a feudalizmus századai alatt kialakult Hungarus-tudatot szűkséggé kellett fölváltania a nemzeti gondolatnak; amint Tarnai Andor megfogalmazta *Extra Hungariam non est vita* című könyvében (Bp. 1969.), e Hungarus-tudat jegyében született jelszó kifejezi „... a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek.” (100.). S ha Berzeviczyék gondolatmeneteiben több, később előtérbe került liberális gondolatra ismerhetünk is, ez még nem jelenti föltétlenül azt, hogy az alapkoncepció is időszerű és korszerű volt a 18–19. század fordulóján. A nyelvi alapokon szerveződő nemzeti államok, a polgári nemzeti öntudat kialakulása éppen ebben az időben volt napirenden egész Európában, nem utolsósorban a francia forradalmat követő „első

világháború” következményeként. Kazinczyék törekvése ily módon jobban megfelelt a kor követelményeinek, s talán azt is mondhatnánk, hogy paradox módon inkább hozzájárult a „Hochliberalismus” kora alapfeltételeinek kialakításához, mint a „Hungarusok” kétségtelenül több, később fontos szerepet játszó liberális eszmét tartalmazó gondolatmenetei. Arról nem is beszélve, hogy Kazinczy nyelvi programja az irodalomtörténet oldaláról nézve sokkal inkább volt kozmopolita, semmint nacionalista; nyelvújításának alapelveit európai, főként német példák nyomán alakította ki, s az ortológusokkal való összeütközésének fő oka éppen az volt, hogy a magyar nyelvet egyedi tulajdonságainak figyelembevételével

nélkül, anorganikusan akarta „európaivá” tenni. Csáky eredeti koncepciót kifejtő, s részleteiben is számos új gondolatot felvonultató munkája persze elsősorban történészekhez szól, de mint a jó történészmunkák általában, ez is sok tanulságot (s időnként kihívást) tartalmaz az irodalomtörténet művelői számára is. Haszonnal forgathatják lapjait nemcsak a felvilágosodás évtizedeinek, hanem a reformkor liberális eszméitől átítatott szépirodalmának kutatói is, módszertani szempontból pedig mindazok, akik magyar irodalomról vagy történelemről szóló tanulmányokat írnak, köteteket szerkesztenek külföldiek számára.

Szabó Mihály

MÉSZÁROS ISTVÁN KÉT ISKOLATÖRTÉNETI KÖNYVE

XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Akadémiai K. Bp. 1981. 237 l. (Humanizmus és reformáció 11.) Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai K. Bp. 1981. 671 l.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az irodalom és az iskolai oktatás ügye igen szoros kapcsolatban állott egymással a művelődéstörténetnek valamennyi szakaszában. Kiváltképp érvényes ez azokra a régi korszakokra, amikor az írásművészetet iskolában megtanulható tananyag-nak tartották, s a retorika és poétika a tananyag szerves részét alkotta, sőt olykor a retorikai képzettség az oktatás legfőbb céljává emelkedett. A magyar oktatásügy múltja éppen ezért nem csupán a pedagógiatörténet szakemberei számára jelöl ki feladatokat, hanem más tudományágak – így főként az irodalom- és művelődéstörténet – kutatóinak is alapvető forrásanyagot és szempontrendszert nyújt. Az irodalom fejlődésének egyik fontos tényezőjét, az olvasóközönség kialakulását elsősorban a mindenkor oktatás színvonalára határozta meg, ezért az iskolaügy helyzetének figyelemmel kísérését az irodalomtörténeti nézőpont is messzemenően indokolja.

A XVI. század a magyarországi iskolaügy történetének egyik kulcsfontosságú korszaka, fordulópont a középkori és a reneszánsz jellegű oktatás határmezsgyéjén. Mészáros István már egy korábbi könyvében (A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola, Bp. 1972.) a sárospataki példa révén bemutatta a korabeli jellegzetes hazai városi-plébániai iskola tananyagát és tanítási módszereit, épp ezért öröndetes, hogy kutatásait ezúttal a következő évszázadra kiterjesztve, újabb monográ-

fiát tett közzé a témáról. A „studia humanitatis” – a szerző meghatározásában – a klasszikus művekkel történő élményszerű foglalkozás, amely végül „a humanista embereszmény személyiségjegyeinek kialakulását eredményezi”, a humanista gondolkodásmód és világkép kiformalódásához vezet. Természetesen nem egyik napról a másikra, hiszen az ókori görög és latin auctorok egy részét a középkor is olvasta; azt kellett tehát nyomoznia a szerzőnek, hogy a klasszikus anyag hol, mikor és milyen módon kapott új interpretációt, új – humanista szellemű – megközelítést és értelmezést. Ez indokolja Mészáros István könyvének módszerét, az ún. modellalkotást, amelynek során „egy-egy tipikus intézmény aránylagos részletességgel való bemutatása” a cél, feltételezve azt, hogy a studia humanitatis helyzete más hazai iskolákban is hasonló lehetett. E módszer alkalmazásával egyetérthetünk, már csak azért is, mert XVI. századi iskola-történetünk forrásanyaga sajnálatos módon hiányos, így gyakran nincs is más választás a kutató előtt, mint a következtetés vagy az analógia. Külön érdeme a szerzőnek, hogy a studia humanitatis anyagára vonatkozó dokumentumokat a függelékben összegyűjtve adja közre, ezek a véletlenszerűen ránk maradt szövevényemlékek az összképnek olyan mozaikkockái, amelyek segítségével a hiányzó részletek rekonstruálása megkísérélhető.

Az új tananyag-koncepció megjelenését a szerző a budavári Boldogasszony-iskolában regisztr-